

УДК 159.97

ТРЕТЬЯЧЕНКО В. О.

Східноукраїнський національний університет імені В. Даля (м Луганськ)

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено аналіз проблеми формування та функціонування свідомості та самосвідомості особистості, визначені їх основні ознаки, компоненти, функції та структура. Розглядаються як свідомі прояви психіки, так несвідомі, а також стверджується необхідність теоретичного та емпіричного вивчення нелінійних проявів психічного.

Ключові слова: свідомість, психіка, несвідоме, нелінійне, самосвідомість.

Вивчення проблеми свідомості та самосвідомості людини бере початок ще від донаукового анімістичного бачення світу та триває до сьогоднішнього дня. Суттєва різниця людини від тварини, яка полягає у здібності першої розмірковувати та мислити абстрактно, рефлексувати власне минуле, теперішнє та майбутнє, критично оцінювати їх, та вибудовувати реалізувати плани і програми – робить людину справжнім творцем і господарем світу.

Разом із цим, власне поняття свідомості є одним із центральних у філософії, психології та всіх антропологічних науках. Як відомо, початок вивчення свідомості бере початок ще в античні часи, коли сформувались два філософські напрями – ідеалізм і матеріалізм. З точки зору першого – ідеалізму – свідомість трактується як власне людська форма психіки, початок її умова буття, а з точки зору матеріалістів свідомість розглядається як результат відображення людиною дійсності, продукт пристосування та активного ставлення до буття. Однак, щодо більш точної інтерпретації цього поняття виникає величезна кількість невіршених питань, тому вивчення та трактування поняття свідомості та самосвідомості особистості й по сьогодні залишається відкритою науковою проблемою. Це зумовлено тим, що розмаїття підходів до проблеми свідомості, самосвідомості, свідомого несвідомого має велику строкатість, глибину розуміння та алгоритмів їх вивчення. При цьому, основні труднощі, що виникають при вивченні свідомості у психології, пов'язані з тим, що всі психічні явища постають перед людиною тією мірою, у якій вона їх усвідомлює. Тому свідомість у психології розглядалася або як «безякісна» умова існування психіки, або прирівнюється до певної психічної функції. Але, свідомість, на відміну від психічних функцій, локалізується не тільки у просторі, але й у часі, що ускладнює її вивчення у рамках існуючих психологічних напрямків.

У вітчизняній психології склалося загальноприйняте розуміння свідомості як вищої форми психіки, що виникла у людському суспільстві у зв'язку з колективною працею, спілкуванням людей, мовою і мовленням. Сутність свідомості прийнято бачити у здатності людини до абстрактного вербального мислення, знаряддям і засобом якого є у людському суспільстві мова, до пізнання на цій основі законів природи та суспільства. Абстрактне мовне мислення у багатьох роботах розглядається як головна характеристика свідомості, з якою пов'язуються багато інших її особливостей і проявів.

Разом із цим, В. М. Бехтерев [4] за основу визначення свідомості взяв відмінність свідомих психічних процесів від несвідомих, і при цьому вважав, що самосвідомість передує свідомості. Самосвідомість людини у спрощеній формі виявляється у нечіткому відчутті нею власного існування. І. М. Сеченов [2] стверджував, що свідомість та самосвідомість розвиваються одночасно. Такої думки притримувався й Р. Чамата [6], який зазначав, що самосвідомість виникає поступово у процесі перетворення звичайних дій у довільні. С. Л. Рубінштейн [9] самосвідомість розглядав як етап у розвитку свідомості. З точки зору вченого, свідомість є специфічною формою відображення об'єктивної дійсності, що заявляється у процесі суспільної практики, трудової діяльності та формування мови.

Сутність свідомості, за О. М. Леонтьєвим [7], становлять психічні образи продукту як мети. У системній організації людської свідомості вчений виділяв значення, особистісний сенс і чуттєву тканину. Таке уявлення про системну організацію свідомості було переглянуто Ф. Е. Василюком [5], який вважав її неповною, і доповнив перелік складових структур свідомості ще двома утвореннями – предметом і знаком.

С. Д. Максименко [3] вважає, що структурними компонентами свідомості є: знання про на-

вколишню дійсність, природу, суспільство; виокремлення людиною себе у предметному світі як суб'єкта пізнання, розрізнення суб'єкта – «Я» та об'єкта «не Я», протиставлення себе як особистості іншому об'єктивному світові; цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення її результатів; ставлення до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе. Вчений стверджує: «Завдяки свідомості та самосвідомості людина стає суб'єктом виховання, тобто сама ставить перед собою виховні цілі й досягає їх» [3, с. 79].

Розглядаючи зв'язок свідомості та самосвідомості І. І. Чеснокова [8] називає самосвідомість тією же свідомістю, тільки з іншим спрямуванням. В. Ф. Петренко [2] свідомість трактує як вищу форму психічного відображення, котра властива людині як суспільно-історичній істоті, яка виступає як складна система, здатна до розвитку і саморозвитку, що несе у своїх структурах присвоєний суб'єктом суспільний досвід, що моделює світ і перетворює його у діяльності.

І. С. Кон, Е. Шпрангер [5] вважали, що періодом виникнення свідомого «Я» є підлітковий та юнацький вікові періоди. Саме у ці вікові періоди виникає рефлексія, усвідомлення власних думок, моральні конфлікти, інтимізація внутрішнього життя. А все це і є феноменальними проявами самосвідомості.

Існують підходи, у яких самосвідомість розглядається як вінець розвитку свідомості, коли людина виокремлює себе із світу та стає спроможною пізнати власний внутрішній світ, рефлексувати його та ставитися певним чином до себе та інших. Тобто свідомо соціальна активність людини є результатом уявлень її про себе, на підставі існуючих відносин (спілкування) з оточуючими іншими.

В. П. Зінченко [6] виокремив два пласти свідомості, а саме буттєву свідомість, яка включає біодинамічні властивості рухів і досвід дій, та рефлексивну свідомість (свідомість для свідомості), що складається зі значень та смислів. Буттєвий пласт свідомості відповідає за рішення складних задач, пов'язаних з реалізацією необхідної рухової програми, а рефлексивний – за реалізацію операціональних, предметних, вербальних значень, життєвих та наукових понять.

Науковцями визначено також функції та властивості свідомості [2; 4; 5; 6]. Функціями свідомості виступають віддзеркалення, регуляція, оцінка, породження та рефлексія. Властивостями – категоричність, усвідомлення, зумовленість, концептуальність.

Отже, свідомість переважно розглядається як вища форма узагальненого відтворення об'єктивних властивостей та закономірностей навколишнього світу, що сприяє формуванню у людини її внутрішньої моделі, унаслідок чого досягається пізнання та перетворення дійсності.

Разом із цим, самосвідомість або образ «Я» представляє собою більш «тонку тканину», ніж свідомість, яка утворюється, на думку В. С. Мерліна, під впливом багаточисельних соціальних чинників і включає усвідомлення: власних відмінностей; активного джерела суб'єкта діяльності; психічних властивостей; емоційної та когнітивної самооцінки [4]. Головною функцією самосвідомості є усвідомлення особистістю власної індивідуальності, захисту її від нівелювання, розуміння мотивів і наслідків своїх учинків.

Таким чином, аналіз наукових підходів до проблеми свідомості та самосвідомості особистості дає підстави вважати, що вона має багато суперечностей, які потребують не тільки свого розв'язання на теоретичному рівні, але й практичного напрацювання у площині соціально-психологічних побудов.

Мета статті – проаналізувати наукові підходи до проблеми свідомості та самосвідомості людини і розкрити значення формування її самосвідомості за сучасних умов існування.

Ми виходимо з тих положень, які сформулював академік

С. Д. Максименко [3]. Насамперед, самосвідомість людини розглядається як усвідомлення за допомогою мови себе самої, власного ставлення до природи і до інших людей, власних учинків, думок, переживань та різноманітних психічних якостей. При цьому, розвиток самосвідомості передбачає такі процеси, як самоспостереження, критичне ставлення до самої себе, оцінку власних позитивних і негативних сторін, самовладання, відповідальність перед суспільством за власні вчинки.

Разом із цим, психіка – це складний комплекс, який працює за певними закономірностями. Як складові цього комплексу виокремлюють несвідомий, підсвідомий, свідомий і надсвідомий рівні, взаємопов'язані та взаємодіючі між собою. Кожен рівень виконує свої необхідні функції у цілісному функціонуванні всієї психіки. Всі вони надзвичайно важливі під час життєдіяльності людини. Свідомість є особливою формою психічної діяльності, зорієнтованої на відображення і перетворення дійсності. У зоні ясної свідомості знаходить своє відображення мала частина психічного. Сигнали, що потрапили у зону ясної сві-

домості, людина використовує для усвідомленого управління своєю поведінкою.

Людині властиві й неусвідомлені форми психічної діяльності (інстинктивні та автоматизовані дії, потяги тощо), які виявляються у відповідних ситуаціях ніби автоматично, без чіткого та зрозумілого усвідомлення. Проникнути у підсвідомість можна за допомогою таких методів, як аналіз описок, обмовок, запам'ятовувань, фантазій і снів людини, а також методу вільних асоціацій, проективних тестів тощо.

Явища людської психіки дуже різноманітні та психічна діяльність може виходити за межі підсвідомого, переміщуючись також на несвідомий рівень. Несвідомість – це сукупність психічних явищ, актів і станів, які виявляються на глибокому рівні функціонування психіки і цілком позбавляють індивіда можливості впливу, оцінки, контролю і звіту у їх впливі на поведінку, вчинки, діяльність. Несвідоме виявляється й у так званих імпульсивних діях, коли людина не усвідомлює наслідків своїх учинків. Наші наміри не завжди виражаються у наслідках наших дій адекватно, так, як ми б цього хотіли. Іноді, здійснивши той або інший учинок, людина сама не може зрозуміти, чому вона зробила саме так. Виявляється несвідоме й у наших психічних процесах. Навіть мислення людини може відбуватися на несвідомому рівні. Уява, інтуїція, творчість взагалі неможливі без несвідомих компонентів.

На наш погляд, найбільш артикульованими виявляються акти надсвідомого, які утримують психічні явища, стани, що виникли внаслідок взаємодії людини зі Всесвітом, а також психічні механізми такої взаємодії. До надсвідомих явищ відносять: творче натхнення, що супроводжується раптовим «осяянням» новою ідеєю, а також випадки миттєвого розв'язання завдань, які тривалий час не піддавались свідомим зусиллям, і ті явища, які називають парапсихічними. Оскільки людина має справу з комплексним використанням фактів свідомості та поведінки, вона може заглиблюватися у сфери неусвідомленого, де знаходить відповіді на питання власного існування. У цьому сенсі ми можемо говорити про нелінійні або квантові прояви свідомості, які ще до цього часу не знайшли свого всебічного обґрунтування у психологічній науці.

Протеполе свідомості неоднорідне ще й у іншому сенсі. У ньому чітко виділяються: центральна область, особливо ясна та виразна; «поле уваги» або «фокус свідомості»; «периферія свідомості», зміст якої нечіткий та невиразний. В. Джеймс, якому належить яскравий опис різних

феноменів свідомості, виділяє два види її станів: стійкі та мінливі [5]. Потік свідомості неможливо зупинити, ні один минулий стан свідомості не повторюється. Тотожним може бути тільки об'єкт уваги, а не враження про нього. Утримується увага на об'єкті тільки у тому випадку, якщо у ньому відкриваються нові і нові сторони.

Психологія описала багато важливих властивостей і феноменів свідомості, і тим самим поширила обговорювані проблеми формування і розвитку самосвідомості. Одна з таких проблем – це проблема методу інтроспекції. Засновником методу інтроспекції вважається англійський філософ Дж. Локк, який вважав, що існує два джерела всіх наших знань: перше джерело – це об'єкти зовнішнього світу, а другий – діяльність власного розуму. На об'єкти зовнішнього світу ми спрямовуємо свої зовнішні почуття й у результаті отримуємо враження (або ідеї) у зовнішніх речах. Діяльність нашого розуму, до якої вчений зараховував мислення, сумнів, віру, міркування, пізнання, бажання, пізнається за допомогою особливого внутрішнього почуття – рефлексії. Рефлексія – це спостереження, якому розум піддає свою діяльність [1].

Дж. Локк зауважує, що рефлексія передбачає особливий напрямок уваги на діяльність власної душі, а також достатню зрілість суб'єкта. У дітей рефлексії майже немає, вони зайняті в основному пізнанням зовнішнього світу. Вона може і не розвинути у дорослого, якщо він не проявить схильності до роздумів над самим собою і не направить власну увагу на свої внутрішні процеси.

Існує можливість роздвоєння, або «подвоєння», психіки. Душевна діяльність може протікати як би на двох рівнях: процеси першого рівня – сприйняття, думки, бажання; процеси другого рівня – спостереження або «споглядання» цих сприймань, думок, бажань. Діяльність душі першого рівня є у кожній людини і навіть дитини. Душевна діяльність другого рівня вимагає спеціальної організації, без якої знання про душевне життя є неможливим.

Психологи відзначали важливі переваги методу інтроспекції. По-перше, вважалося, що у свідомості безпосередньо відбивається причинний зв'язок психічних явищ. По-друге, інтроспекція поставляє психологічні факти у чистому вигляді, без спотворень. Справа у тому, що при пізнанні зовнішнього світу наші органи почуттів, вступаючи у взаємодію з зовнішніми предметами, спотворюють їх властивості. Застосування методу інтроспекції підкріплювалося ще

міркуваннями про особливі переваги цього методу.

Експерименти найбільш суворих інтроспекціоністів ускладнювалися ще двома додатковими вимогами. По-перше, інтроспекція повинна була направлятися на виділення найпростіших елементів свідомості, тобто відчуттів й елементарних почуттів. По-друге, випробовані повинні були уникати у своїх відповідях термінів, що описують зовнішні об'єкти, а говорити тільки про свої відчуття, які викликалися цими об'єктами, і про якість цих відчуттів.

Безперечно, сучасна наука дає багатий матеріал для вивчення фізіологічних основ психічної діяльності людини. Але хоч би як досконало ми не вивчили структуру й особливості функціонування мозку, самих лише фізіологічних основ та біологічних передумов недостатньо для того, щоб розкрити сутність свідомості. Не слід забувати, що мозок – лише орган мислення, а суб'єктом мислення виступає людина у нерозривному зв'язку із природою і суспільством. При цьому, людина взаємодіє з навколишнім середовищем як цілісний організм, що забезпечується насамперед вищим відділом центральної нервової системи – корою великих півкуль головного мозку, яка інтегрує у собі всю діяльність організму і керує нею.

Не применшуючи значення біолого-фізіологічних передумов у виникненні свідомості, слід підкреслити, що здатність відображення об'єктивного світу в ідеальних образах з'явилась саме у процесі еволюції людини як суспільної істоти. Соціальне і біологічне у природі людини, у генеалогії свідомості тісно переплетені. Сам по собі мозок, яким він виходить «із рук природи», не може мислити «по-людськи». Він стає органом людської свідомості тоді, коли людина залучається до суспільного життя. На певному етапі становлення людини та її свідомості біологічна еволюція з домінуючого фактору перетворилась на другорядний, і визначальну роль стала відігравати суспільно-історична діяльність людини. Можна вважати, що перехід від біологічної до соціально-трудої діяльності здійснюється тоді, коли з одного боку, для цього є перелічені вище біологічні передумови, а з іншого, і це головне, тоді, коли біологічний спосіб існування виявляє свою неспроможність.

Отже, свідомість сучасної людини є продуктом всесвітньої історії, результатом багатовікового розвитку практичної та пізнавальної діяльності, багатьох поколінь людей. Свідомість має не тільки свою соціальну історію, а й природну

передісторію–розвиток своїх суто біологічних передумов. Вона являє собою вищий рівень психічного відображення та саморегуляції, властива тільки людині як суспільно-історичній істоті та формується у процесі спілкування, що опосередковується мовою. Свідомість спрямоване на перетворення дійсності і стає джерелом самосвідомості, яка є усвідомленням особистості за допомогою мови себе самої, власного ставлення до природи і до інших людей, власних учинків, думок, переживань та різноманітних психічних якостей. Мозок людини, будучи керівною системою, побудовано таким чином, щоб не тільки одержувати, зберігати і переробляти інформацію, а й формулювати план дій, здійснювати активне, творче управління ними. Будь-які дії людини позначені спрямованістю на досягнення кінцевого результату, поставленої мети. Тому умовою будь-якого свідомого вчинку особистості є цілепокладання, тобто передбачення того, для чого і заради чого людина здійснює свої дії або робить вибір. Саме у творчій, цілеспрямованій діяльності перебудови світу і полягає основний життєвий смисл та історична необхідність свідомості та самосвідомості особистості.

Аналіз наукових підходів до проблеми свідомості та самосвідомості людини і розкриття значення формування її самосвідомості у мінливих умовах сучасної дійсності показав, що на сьогодні не існує єдиної наукової точки зору. Навіть у вітчизняному науковому просторі дослідники не позбавлені розбіжностей щодо розгляду цієї проблеми. Одні вважають, що свідомість та самосвідомість виступають єдиним процесом, другі розвиток самосвідомості особистості розглядають як етап у розвитку її свідомості, а треті вважають що свідомість та самосвідомість мають різну спрямованість та витоки формування.

Аналіз також засвідчив, що акцентованим виявляється розгляд не тільки свідомих проявів психіки, а й несвідомих, коли особистість спроможна заглиблюватися у сфери неусвідомленого та знаходити відповіді на питання власного існування у сучасних умовах, керуючись інтуїцією, інтроспекцією та самоаналізом, тобто розумітися на нелінійних проявах психічного, які ще потребують свого вивчення у психологічній науці.

Список використаних джерел

1. Дьяченко М. И. Психология: словарь справочник / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. — Минск:Хэлтон, 2002. — 399 с.
2. Загальна психологія: Практикум / В. В. Волошина, Л. В. Долинська, С. О. Ставицька, О. В. Темрук. — К. : Каравела, 2005. — 279 с.

3. Максименко С. Д. Психологія учіння людини : генетико-моделюючий підхід : монографія / С. Д. Максименко. — К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. — 592 с.
4. Немов Р. С. Психологія: Учебник для вузов: В 3-х кн. — Кн. 1: Общие основы психологии / Р. С. Немов. — М. : ВЛАДОС, 1998. — 688с.
5. Маклаков О. А. Общая психология / О. А. Маклаков. — СПб. : Питер, 2000. — 592 с.
6. Лазаренко В. І. Психологія: Навч. посібник / Лазаренко В. І., Лазаренко В. П., Продайко В. М., Сурякова М. В. — Дніпропетровськ : НМетАУ, 2008. — 100 с.
7. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / А. Н. Леонтьев. — М. : Политиздат, 1975. — 304 с.
8. Общая психология: Учеб. для студентов пед. интов / Под ред. А. В. Петровского. — М. : Просвещение, 1986. — 464 с.
9. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. СПб. : Питер, 2003. — 512 с.

ТРЕТЬЯЧЕНКО В. О.

К ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СОЗНАНИЯ И САМОСОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье осуществлен анализ проблемы формирования и функционирования сознания и самосознания личности, определены их основные признаки, компоненты, функции и структура. Рассматриваются как сознательные проявления психики, так и не сознательные, а также говорится о необходимости теоретического и эмпирического изучения нелинейных проявлений психического.

Ключевые слова: сознание, психика, бессознательное, нелинейное, самосознание.

TRETYACHENKO V. O.

IT IS THE PROBLEM OF FORMING THE FUNCTIONING OF CONSCIOUSNESS AND SELF-CONSCIOUSNESS

The article is analiz problems of formation and functioning of consciousness and self-consciousness, defined by their main features, components, functions and structure. Kaksoznatelnye considered manifestations of the psyche, and not conscious, but also refers to the need of theoretical and empirical study of nonlinear mental manifestations.

Keywords: consciousness, psyche, the unconscious, nonlinear, self-awareness.

Стаття надійшла до редколегії 12. 09. 2013 року.

УДК 364. 044. 24

ТЮПТЯ О. В., ГРІНЧУК В. С.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БАТЬКІВ В УМОВАХ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ СІМЕЙНОГО ТИПУ

У статті проаналізовано організаційні засади та функціонування дитячого будинку сімейного типу. Виявлені протиріччя, які виникають в процесі його діяльності. Ставиться питання про розгляд виховної діяльності батьків-вихователів як професійної. Запропоновано рефлексивну гру для усвідомлення батьками-вихователями своєї професійної позиції у виховній діяльності. Основною умовою реалізації технології рефлексивної гри є створення у групі рефлексивного середовища.

Ключові слова: дитячий будинок сімейного типу, рефлексивна гра, виховна позиція соціального досвіду.

Реальність соціального буття гостро ставить суспільство перед проблемою постійного збільшення кількості дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування на тлі неефективності та недостатності державних закладів для вирішення цієї проблеми. З метою виходу з ситуації, що склалася, прийнято рішення про делегування державних обов'язків виховання таких дітей сімейним формам влаштування, серед них – дитячі будинки сімейного типу. Дитячий будинок сімейного типу (ДБСТ) – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої

особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [4].

Дитина за умов свого соціального досвіду має певні проблеми соціалізації та перелік соціальних умінь, недостатніх або шкідливих для інтеграції і подальшого повноцінного функціонування у суспільстві – тому має бути влаштованою у ДБСТ. Після процесу взаємодії з батьками-вихователями, під час виховання у сімейній формі влаштування, передбачається, що вона набу-